

льних витратах праці підвищується значення її когнітивної сфери. Людині третього століття бракує на весь період її трудової діяльності знань, здобутих під час загального та професійного навчання. Щоб підтримувати необхідний рівень знань, необхідно вміти сприймати та оволодівати новою інформацією [1].

Аналіз за показником абстрактно-последовного стилю свідчить, що телефонні оператори, які здійснюють телемаркетинг виявили найвище значення ($M = 25,830$; $F = 4,73$; $p = 0,003$), а телефонні оператори державної довідки, – найнижче значення ($M = 23,333$; $F = 4,73$; $p = 0,003$). А це значить, що телефонним консультантам сфери телемаркетингу в найбільшій мірі характерна свобода від безпосередніх властивостей ситуації, на відміну від операторів державної довідки.

Висновки. Підбиваючи підсумки, бачимо, що кожна група має свої переважаючі когнітивно-стильові параметри. Відтак, для телефонних операторів аутсорсингового call центру, які працюють на вхідних дзвінках переважаючими є такі когнітивні стилі: екстравертований, інтуїтивно-думаючий, нерегламентований, дивергентний. Враховуючи вимоги до роботи телефонних консультантів цієї сфери, особливості цих параметрів на нашу думку, повинні відповідати якісному рівню телефонного обслуговування і свідчити про розвинену професійну свідомість, у зв'язку із схильністю до: орієнтації на майбутнє, вільного міркування, всупереч уникненню конкретних правил, зацікавленості самим процесом роботи.

У когнітивно-стильовій сфері телефонних операторів аутсорсингового call center, які здійснюють телемаркетинг переважаючим є лише гнучкий стиль, який на нашу думку може передбачувати ефективність їх професійної компетентності.

Особливості когнітивно-стильової сфери телефонних операторів державної довідки виявляються у формі регламентованого та логічно-мислячого стилів, а решта параметрів є характеристиками утрудненого спілкування (які можливо частково є наслідком стандартизованої і уніфікованої свідомості, що продиктована радянською епохою) такими як: інтравертованість, низький рівень: дивергентного та гнучкого стилів. Такі внутрішні потенції можуть привносити порушення в процес спілкування і таким чином, свідчити про невідповідність належному рівню обслуговування, незважаючи на їх схильність до

дотримання чіткого алгоритму праці, які є наслідком негнучкої життєвої позиції.

Отже, можна припустити, що різний рівень виявлення зазначених когнітивних стилів у наведених групах може виступати важливою передумовою професійної діяльності, яка визначатиме рівень успішності в професійній діяльності.

1. Вінтонів М. І. Психологічний аналіз гнучкості мислення, як детермінанти особистості / М. І. Вінтонів // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. статей : – Ялта : РВВКГУ. – 2010. – Вип. 26. – Ч. 1. – С. 42–48. 2. Жбанкова Н. В. Особенности структурно-уровневой организации когнитивных стилей личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / Наталя Вазиховна Жбанкова. – Красноярск, 2006. – 208 с. 3. Куценко Г. В. Когнітивний стиль особистості в структурі саморегуляції соціальної поведінки : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / Г. В. Куценко. – К., 1998. – 187 с. 4. Напрасна О. Б. Індивідуально-психологічні особливості когнітивно-стильових характеристик навчальної діяльності студентів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / О. Б. Напрасна. – Київ, 2004. – 20 с. 5. Первин Л. Психологія личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон / Пер. с. англ. М. С. Жамкочян, под ред В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 607 с. 6. Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах (Посібник) / за заг. ред. С. Д. Максименка. – Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2000. – 272 с. 7. Студенікін А. А. Вплив когнітивного стилю особистості на процес спілкування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 "Загальна психологія, історія психології" / Студенікін Андрій Анатолійович. – Київ, 1999. – 187 с. 8. Титаренко Т. М. Особистість – людина, що вибирає / Т. М. Титаренко // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Збірник статей. – 2000. – Вип. 3 (6). – С. 42–48. 9. Холодная М. А. Когнітивні стили о природе индивидуального ума / М. А. Холодная. 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с. 10. Шкуратова И. П. Исследование стиля в психологии: оппозиция или консолидация? / И. П. Шкуратова // Стиль человека: психологический анализ / под ред. А. В. Либина. – М. : Смысл, 1998. – С. 13–33. 11. Cools E. Cognitive styles in business and management: a revive of development over the past two decades / Eva Cools // Vlerick Leuven Gent Working Paper Series, 2009. – № 2. – P. 2–47. 12. Grigorenka E. L. Thinking styles / E. L. Grigorenka, R. J. Sternberg // International Handbook of Personality and intelligence. – N.Y., 1995. – P. 205–230. 13. Hayes J. Cognitive style and its relevance for management practice / J. Hayes, C. W. Allinson // British Journal of Management, 1998. – 5. – P. 53–71. 14. Hayes J. Cognitive style and the theory and practice of individual and collective learning in organizations / J. Hayes, C. W. Allinson // Human Relations, 1998. – 51. – P. 847–871. 15. Witkin H. A. Field dependence and interpersonal behavior / H. A. Witkin, D. R. Goodenough // Psychological Bulletin, 1978. – V. 84. – № 4. – P. 661–689. 16. В операторы пойду – пусть меня... – Режим доступа: <http://www.izvestia.ru/obshchestvo/article3139874/>. 17. Операторы контактного центра УкрСиббанка трудятся, как пчелки. – Режим доступа до: <http://crm.incom.ua/content/view/372431/154/>. 18. Luke McNally. What Makes a Good Call Center Agent? – 2006. – January 27. – Режим доступа: <http://news.tmcnet.com/news/2006/01/27/1320670.htm>

Надійшла до редколегії

Л. Ростомова, канд. психол. наук, доц.,
С. Яковенко, д-р психол. наук, проф.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ, МИСЛЕННЯ І ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ДЕЛІНКВЕНТІВ

Досліджені особливостей мовлення, мислення й поведінки соціально і педагогічно занедбаних підлітків, викладено результати. Доведена необхідність спеціальних заходів із розвитку мовлення та рефлексивного мислення девіантних підлітків.

There are researched features of speech, thinking and behaviour of social and pedagogical neglected teens, the results are given. It is proved the necessity of special measures for language development and reflective thinking of juvenile delinquents.

Постановка проблеми. Соціалізація тлумачиться як процес опанування дитини культурною спадщиною людства, включення в соціальні зв'язки та інтеграції в суспільство, привласнення соціальних норм. Неefективна робота інститутів соціалізації породжує девіантну поведінку в тих чи інших формах: від дитячих пустощів до правопорушень й тяжких, зовсім не дитячих злочинів, включаючи вбивства. Проблема полягає не в тому, що мають місце ексцеси девіантності, а у нездатності дитини самостійно осмислити девіантну поведінку як неприйнятну. Покарання не покращують цю ситуацію, потрібні ресоціалізація, перевиховання. За допомогою авторитетних дорослих відносно благополучна дитина може сформувати критичну оцінку своїм проступкам, виправитися. Інша ситуація виникає

тоді, коли дитина соціально і педагогічно занедбана, відстає у розвитку від ровесників, має неадекватну самооцінку, але не має навичок рефлексії та саморегуляції. Як допомогти такій дитині?

Це питання кореспондується із класичними питаннями загальної та вікової психології про співвідношення мислення і мовлення, свідомості і діяльності, які відносно схильних до правопорушень підлітків спеціально майже не досліджувалися. На даний час бракує психолого-педагогічних розробок щодо умов ефективності профілактично-коригувальних бесід з неповнолітніми правопорушниками як чинниками самокритичного розуміння підлітком його проступку чи правопорушення з подальшим дієвим каяттям й прагненням виправитися.

Але якщо в дитини обмежений словниковий запас, вона підчас просто не спроможна сформулювати відповідні думки і судження, провідними чинниками поведінки є почуття, а не розум, дія, образ, а не слово.

Аналіз останніх досліджень. Для розуміння суті проблеми важливе значення мають класичні праці П. П. Блонського, Д. Брунера, Л. С. Виготського, П. Жана, Д. Б. Ельконіна Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурії, І. П. Павлова, Ж. Піаже, В. М. Сеченова, С. Л. Рубнштейна та ін., які розкривають співвідношення діяльності, свідомості, мислення і мовлення в онто- та філогенезі, сучасні наукові дослідження з кримінології, вікової, педагогічної, соціальної, юридичної психології та девіантології (О. В. Змановська, Г. Зер, Н. Ю. Максимова, В. С. Медведєв, Л. І. Мороз, К. Муздієва, М. Райт, В. М. Оржеховська, О. П. Саннікова, В. О. Татенко, Л. Б. Шнайдер та ін.), в яких закладено підґрунтя для профілактики порушень у морально-психологічному розвитку неповнолітніх.

Аналіз праць з психології переживання провини свідчить, що в зарубіжній психології цей напрям активно розвивався останні 50 років (K. Barret, R. Baumeister, M. Berkowitz, J. Bybee, N. Eisenberg, T. Ferguson, M. Hoffman, M. Lewis, M. Mosher, J. Tangney) [5]. Однак існують труднощі щодо застосування результатів цих досліджень, адже переживання провини значним чином залежить від національної культури, ментальності, воно є соціальним як за суттю, так і за походженням. У вітчизняній психології досліджень, присвячених ролі переживання провини в моральному розвитку, небагато: це праці Ф. В. Басіна, Ф. Ю. Василюка, Д. О. Дружиненко, О. Л. Малєєвої. Проте питання генезису, ролі та функцій переживання провини, його зв'язку з протиправною поведінкою неповнолітніх спеціально не досліджувалися, так саме, як не досліджувався зв'язок мовлення і осмислення поведінки соціально і педагогічно занедбанними підлітками.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми дослідження зводиться до питання – чи спроможний соціально і педагогічно занедбаний підліток в силу обмеженості словникового запасу й специфіки способу свого життя осмислювати власну девіантну поведінку як неприйнятну, у чому полягає специфіка мислення таких дітей і як впливати це положення, якщо діти мало читають, поняттєвий апарат в них не формується, а на поведінку справляє суттєвий вплив не норми моралі та права, а образи дії, взяті з сучасної візуальної культури. Як відомо, підлітки активно відтворюють зразками поведінки значимих інших, а також зразки молодіжної субкультури: копіюють вчинки героїв кінофільмів жанру "екшен", комп'ютерних ігор.

Шкільні психологи та працівники кримінальної міліції у справах дітей, з якими ми співпрацюємо не перший рік, відзначають суттєві відмінності у спроможності підлітків осмислювати свою поведінку залежно від рівня розвитку їх мислення та мовлення. Серед схильних до правопорушень неповнолітніх є такі, які досить добре розвинуті в інтелектуальному та мовному плані, вони добре усвідомлюють аморальність своїх дій та шкодують тільки про те, що "попались". Страх покарання – єдине, що змушує їх дотримуватися соціальних норм. Є інша категорія неповнолітніх правопорушників, проступки яких не обдумані, часто спонтанні, нерідко скоєні під впливом більш хитрих та досвідчених порушників. Коли з ними проводять виховні бесіди, часто складається враження, що вони просто чекають, коли дорослому набридне говорити чи кричати, адже сказане їм не зрозуміле через несформованість моральної свідомості, вкрай обмежений словниковий запас. Виходячи з наве-

дених вище міркувань, **метою нашої** статті є аналіз особливостей мовлення, мислення й поведінки соціально і педагогічно занедбаних підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мова вважається суттєвим елементом розвитку людства, чинником успішної спільної діяльності, що дозволяє людині пізнавати навколишній світ, передавати свої знання і досвід іншим людям, акумулювати їх для передачі наступним поколінням. Будучи засобом вираження думок, мова, в ході її розвитку в онтогенезі, стає основним (але не єдиним) механізмом мислення людини.

Людське мислення, в яких би формах не здійснювалося, неможливо без мови. Будь-яка думка виникає і розвивається в нерозривному зв'язку з мовленням. Чим глибше продумана та чи інша думка, тим більш чітко і ясно вона виражена і словах. І дорослі, і діти часто відчувають труднощі в процесі вирішення завдань, поки не сформулюють свої думки вголос. Мислення вголос полегшує усвідомлення завдання. Створюючи мовну форму, людина організує саме мислення. У дітей на ранніх етапах розвитку (1-3 роки) переважає наочно-дійове мислення, не пов'язане з мовленням. Процес з'єднання мислення з мовленням починається приблизно з трьох років і зовнішнім виразом цього процесу є поява у дітей внутрішнього мовлення, але матеріал для нього діти отримують від дорослих та інших дітей, з котрими вони спілкуються, адже спочатку мова виступає як засіб комунікації, а потім, як зазначає Л.С.Виготський, внутрішня мова стає засобом мислення і формування понять. Розвиток поняття проходить низку стадій утворення у дітей, що полягають у зміні їх об'єму і змісту, розширенні і поглибленні сфери застосування.

Розвиток мислення і мовлення детально описаний в працях Л. С. Виготського, Ж. Піаже, О. М. Леонтьєва, О. Р. Лурії та ін., тому на цих питаннях ми зупинятимуся не будемо, тільки відзначимо, що за Є. О. Аркіним [1], дитина віком 3-5 років у нормі має активний словниковий запас на рівні 2 тис. слів, у підлітковому віці він сягає 12-20 тис. слів, але, як ми побачимо далі, індивідуальні відмінності можуть бути досить значними. Вони багато в чому залежать від умов сімейного виховання. Якщо дорослий європейець з віщою освітою володіє 2-3 мовами, а його активний словниковий запас складає близько 50 тис. слів (з яких 50 % використовуються 1-2 рази за життя), то педагогічно занедбані підлітки, як часто кажуть, "двох слів зв'язати не можуть", застрягають на стадії егоцентричного мовлення "для себе", погано опановують логічне мислення.

В ранньому дитинстві матері, на превеликий жаль, не приділяли нашим досліджуваним (судячи з їх власних розповідей) жодної уваги: пісень не співали, казок не читали, бракувало їжі, одягу, вдома не було, а ні радіо, а ні телевізора (пропили...), з іншими дітьми можливості спілкуватися не було, занедбані ясла чи садок діти могли не відвідувати, книжок у руках не тримати. В школі, якщо мовчати, можна було отримати оцінку "задовільно" з усіх предметів. Інші діти могли посміятися з такого "учня", на що ті відповідають брутальною лайкою, адже ненормативну лексику вони засвоюють на "відмінно" змалку.

Обмеженого словникового запасу підліткам цілком досить для спілкування з подібними до них ровесників та навіть дорослих з власного оточення, адже коло їх інтересів подібні – щось поїсти, випити, покурити, вкрати. Для порозуміння тут багато слів не потрібно. Дослідження сучасних психолінгвістів показали, що для повсякденного спілкування і розуміння телепередач достатньо мати словниковий запас на рівні 700 слів.

Цікаво, який словниковий запас мають одеські неповнолітні правопорушники?

Для відповіді на це та інші подібні запитання ми провели дослідження, яке носить пошуковий характер і спрямоване попередню на апробацію дослідницького інструментарію.

Експериментальну вибірку склали 10 підлітків чоловічої статі віком 12–14 років, які походять з неповних сімей, навчаються у загальноосвітніх школах неблагополучних районів Одеси, в оточення яких багато людей неосвічених, з кримінальним минулим, шкідливими звичками. Ми розуміємо, що така вибірка не є достатньою для переконливих висновків. Проте й відповідних неповнолітніх правопорушників не так вже і багато.

Кримінально-психологічна характеристика досліджуваних така: неповнолітні злісно ухиляються від навчання, систематично порушують дисципліну, за що поставлені на профілактичний облік в школі чи кримінальній міліції у справах дітей (КМСД), всі попадалися на дрібних крадіжках, вживанні алкоголю, курінні, вірогідне вживання слабких наркотиків. Саме з ними проведення виховних бесід справляло враження даремно витраченого часу.

Стосовно всіх цих дітей актуальними є питання позбавлення матерів батьківських прав та передача на виховання у спеціальні виховні заклади.

Методика дослідження включала в себе *тест на визначення словникового запасу* (Див.: <http://jokesland.net.ru/test/zapas.php> або http://nazva.net/logic_test6/). Респонденту пропонується 35 слів, до яких треба підібрати визначення, одне з чотирьох наданих. Результати тестування відповідали вихідній гіпотезі – словниковий запас виключно малий, у тих випадках, коли опитувані давали правильні відповіді (3-4 рази з 35 можливих), з'ясувалося, що вона була відгадана випадково, бо пропонованих в тесті слів респонденти раніше ніколи не чули і тому не розуміли. Підлітки контрольної групи, які навчаються добре, спілкуються з освіченими людьми, читають книжки й словники, мають за цим тестом оцінку "добре", ерудити на рівні телепередачі "Самий розумний".

Висновок – словниковий запас занедбаних підлітків-девіантів дуже малий, що здається нам цілком закономірним наслідком відсутності належного розвитку у дошкільному віці і педагогічності занедбаності у школі.

Асоціативний експеримент проводився під час планових виховних бесід. Респонденту пропонувалося замість вислуховування нотації впродовж однієї години говорити всі слова, які приходять йому в голову, без зупинок і повторів. Проголошені слова фіксувалися на диктофон, підраховувалися загальна продуктивність мовлення, контент-аналіз за категоріями слів, кількість повторів і сталих словесних ланцюжків, мовна експресія.

Кількість слів залежала, вірогідно, від функціонального стану та особливостей темпераменту респондентів та складала 2-6 слів в хвилину, з яскраво вираженим ефектом зниження продуктивності після 10-15 хв. роботи. Помітне виснаження наступало (повтори сказаного раніше, слова-паразити, ненормативна лексика) через 30-40 хв. роботи і прогресувало до кінця роботи. Середня продуктивність = 266 слів, мінімум – 165, максимум – 467, середнє квадратичне – 60, розподіл не симетричний, з ексцесом у бік багатослівності, але за рахунок повторів вже сказаного, слів-паразитів, ненормативної лексики. Респондент сам обирав мову спілкування, в ній зустрічалися переважно слова російської мови, рідше – українською (що типово для Одеси), а також багато слів з кримінального жаргону та молодіжного сленгу, нецензурні вислови та слова-паразити, особливо у випадках, коли нічого не приходило в голову, що викликало спочатку емоції гніву, а згодом і втоми.

Найбільш часто називалися конкретні предмети з явних у кімнаті та слова, які включалися у асоціативні послідовності за певною логічною підставою – називалися предмети меблі, марки автомобілів, потім йшли слова, які вживаються у повсякденному побуті – назви продуктів харчування, одягу тощо, які утворюють стійкі комплекси (хліб, масло, сало, картопля, риба... вода, пиво, горілка..., брюки, джинси, футболка, кеди., кросівки і т. ін.).

Абстрактні поняття й наукові терміни не зустрічалися зовсім. В контрольному експерименті, проведеному на, як ми сподіваємось, благополучних ровесниках, результати відрізнялися меншою кількістю повторів, слів-паразитів та нецензурних слів (інколи проскакують найбільш поширені), більшої кількості слів, які мають відношення до навчання, дозвілля.

Висновок – словниковий запас неблагополучних підлітків дуже обмежений й не виходить за межі їх повсякденного життя.

Для оцінки моральної свідомості ми апробували *метод діагностики соціоморальної рефлексії* (Sociomoral Reflection Measure – Short Form: SRM-SF), коротка форма, яка являє собою "продуктивну" методику діагностики; випробовувані самостійно формулюють і обґрунтовують своїх відповіді. Ця методика була розроблена в 1991 р. Дж. Джібсом, К. Бесінджер і Д. Фуллером [2]. Питальник SRM-SF складається з 11 пунктів (питань), що відносяться до соціоморальних цінностей (рятуй життя, "не кради", виконуй обіцянки – напр., п. 1 пропонує: "Подумайте про те, коли Ви давали обіцянку своїм друзям. Наскільки важливо стримувати обіцянку перед друзями? Дуже важливо / важливо / неважливо [обведіть одну відповідь]. Поясніть, чому це дуже важливо / важливо / неважливо [що Ви напишете]?"). Досліджувані письмово виконують 11 завдань. Пояснення щодо кожного "чому" відносять до певного рівня морального судження (1 з 4-х). Після опрацювання всіх відповідей обчислюється загальний результат, що представляє рівень розвитку моральних суджень.

Результати дослідження свідчать, що моральність підлітків-делінквентів дуже егоїстична (на 2-3 рівні розвитку), головним чином їм бракує турботи про інших. Делінквентні підлітки більш-менш обізнані з питаннями, що стосувалися дотримання законів. Але пояснення, для чого їх треба виконувати дуже збіднені, адже цінність життя, як свого так і іншої людини для суспільства і життя загалом, їм не зрозумілі. Респондентами зовсім не враховується той факт, що суспільство засноване на довірі, на домовленостях, що людина в цілому відповідальна перед суспільством, а не тільки перед своїми близькими або окремими людьми. Хоча відповідальність перед малознайомою людиною все ж таки визнається, що удається нам дуже важливим на тлі наших попередніх досліджень переживання провини [5]. Та при цьому залишається констатувати, що опитані мало або зовсім не думають про права інших людей, про їх гідність, ставлять себе на їх місце не охоче, погано усвідомлюють їх почуття.

Викладені дані змусили нас апробувати *методику дослідження емоційного інтелекту*, запропоновану Н. Холмом для виявлення здатності розуміти відносини особистості, репрезентуються в емоціях, управляти власними емоціями. Методика складається з 30 тверджень і містить 5 шкал: це емоційна обізнаність; здатність до управління своїми емоціями (швидше емоційна відхідливість); самомотивація; емпатія; здатність для розпізнавання емоцій інших людей. В результаті нами були отримані бали по кожній із названих шкал і сумарний бал за всіма шкалами, який є загальним показником емоційного інтелекту випробовуваних (інтегра-

тивний рівень). Вони свідчать про досить низький рівень розвитку емоційного інтелекту у соціально і педагогічно занедбаних підлітків.

Пояснення можливої причини цього знаходимо у теорії "нейтралізації" Д. Мате і Т. Сайкса [6], згідно з якою злочинець не відкидає загальноприйняті норми моралі і в цілому розділяє їх, але свою злочинну поведінку виправдовує за допомогою певного набору захисних механізмів. Названі автори виділяють п'ять способів нейтралізації: 1) відмова від відповідальності (адже дії обумовлені впливом зовнішніх чинників, таких, як злидні, розпад сім'ї, був у стані сп'яніння); 2) невизнання нанесення шкоди (було завдано невеликий збиток); 3) невизнання наявності жертви (вона це заслужила); 4) засудження тих, хто виносить осуд, (увага зміщується на тих, хто засуджує будь-яку дію, наприклад, на представників органів юстиції); 5) посилення на відданість вищим інтересам (першочергове значення надається потреб інших, наприклад, однолітків).

Без спеціальних зусиль з розвитку мови і мислення педагогічно запущених підлітків профілактична робота з ними не буде ефективною.

Рефлексивний психологічний аналіз вчинків (проступків, правопорушень) заснований на вчинковій парадигмі (С. Л. Рубінштейн, В. А. Роменець, В. О. Татенко та ін.), методах і прийомах побудови терапевтичних стосунків між психологом і клієнтом (в нашому випадку – з неповнолітнім, який схильний до правопорушень), принципів діалогічного спілкування (О. О. Ухтомський), встановлення психологічного контакту (Л. Б. Філонов), стимулювання відкритості у спілкуванні (Д. Джонсон).

Процедура рефлексивного психологічного аналізу вчинків певного неповнолітнього розпочинається із знайомства з ним, самопрезентації ініціатора зустрічі (в нашому випадку – здобувача) й пояснення суті мети майбутньої роботи (допомогти неповнолітньому краще зрозуміти самого себе та власні вчинки) та порядку її здійснення (місце і форми роботи, тривалість). В нашому випадку індивідуальні бесіди з неповнолітніми, які знаходяться на профілактичному обліку, проводилися у приміщенні КМСД в дні "відмітки" й тривали 1-1,5 год. Таких зустрічей було 2-3, у залежності від готовності неповнолітнього до діалогу та складності випадку.

На початку роботи необхідно встановити контакт (наприклад, шляхом накопичення згоди) й сприяти поступовому саморозкриттю особистістю своїх поглядів та почуттів. Для цього, за рекомендаціями Д. Джонсона, ставляться особисті запитання: наприклад, як тебе звуть друзі, чи є в тебе прізвисько, чи подобається тобі власне ім'я, чи хотів би мати автомобіль, якого кольору, марки, що їв на сніданок, які блюда любиш, а які – ні. Ці питання потрібні тому, що наші респонденти не схильні до самоаналізу, не мають досвіду рефлексії. Питання змушують їх звернутися до свого внутрішнього світу, виконують роль "рефлексивної розминки".

На основному етапі спільного аналізу ми спиралися на результати проведеного раніше стандартизованого інтерв'ю "Хто винен?", під час якого була ідентифікована головна підстава постановки неповнолітнього на профілактичний облік та ставлення до своїх конкретних проступків.

Отже предметом аналізу стає ідентифікована подія. Добре, якщо є документальний опис ситуації, але варто уточнити, чи вважає неповнолітній цей опис точним та повним. Бажано, щоб неповнолітній сам, "своїми словами", описав ситуацію в більш широкому контексті. Це допоможе "оживити" сліди емоційної пам'яті. Нам треба встановити, хто, де, коли, як саме діяли в певний про-

міжок часу, в якому саме місці відбувалися події, що їм передувало і т. ін. В практичному сенсі нас цікавитиме:

1. **Мета та мотиви вчинку.** Чи свідомо діяла людина? Які потреби (ваблення, бажання, мрії та т. ін.) спонукали її до вчинку, які мотиви вона усвідомлювала, які цілі ставила?

2. **Які засоби досягнення мети були використані?** Йдеться не тільки про матеріальні знаряддя злочину, а й психологічні: чи людина планувала місце та об'єкт злочину, готувала собі алібі, шляхи відходу, обдумувала тактику захисту в суді. Можливо, що подія стала раптово, використані "підручні засоби"?

3. **Прийняття рішення** щодо реалізації намірів (досягнення мети певними засобами). Задум формувався довго чи діяв раптово? Чи були сумніви, коливання. Рішення приймав самостійно, раціонально чи під впливом емоцій, алкоголю, інших людей. Був спровокований діями потерпілого?

4. **Виконавча ланка:** діяв рішуче та зухвало, впевнено та наполегливо. Можливо мало місце добровільна відмова від завершення злочину?

5. **Оцінка вчинку:** визнає провину, жаліє (кого саме – себе, рідних, потерпілого), готовий покаятися, відшкодувати заподіяну шкоду, просити прощення. Чи навпаки, поводить зухвало, хизується злочином. Вважає, що зробив помилки і іншим разом діятиме більш хитро?

6. **Місце вчинку в житті людини:** він для неї типовий, відповідає попередньому досвіду, системі цінностей, світогляду, чи це ексцес, що суперечить всій логіці життя. Як вчинок вписується в історію життя дитини, його родини – він очікуваний і закономірний, чи щось зовсім чуже, неприйнятне. За формою бесіда є реалізацією ідеї так званого "сократівського діалогу", коли перед підлітком наполегливо та послідовно ставлять питання, які змушують зрозуміти справжній сенс подій, не зважаючи на опір усвідомлюванню та протидію механізмів психічного самозахисту. Наведена запитання спрямовують увагу на ключові питання ключових вчинків, які змінюють життєвий шлях людини та саму людину. Вони розкривають сенс вчинку, відповідь на які дозволяють зрозуміти людину й оцінити її морально-психологічний потенціал. Досвід проведення рефлексивного аналізу вчинків неповнолітніх свідчить про їх активний супротив пригадуванню подій, небажання замислюватися над самими простими питанням: який був в тебе настрій в той день, чому саме такий, а який настрої є звичайним? Можливі шокуючі прояви негативізму та навіть відкритої агресії неповнолітнього.

Подібні реакції є очікувані. Їх наявність свідчить про те, що захисні реакції виявляються не ефективною, що реальність змушує неповнолітнього переосмислювати та переживати заново події минулого.

Після проведення рефлексивного психологічного аналізу історії життя, структурування отриманих даних та завершення зустрічі, яке подібне завершенню сесії під час тренінгу (рефлексія процедури, стосунків, підведення підсумків та планування майбутнього) можна переходити до вибору форм подальшої роботи. Це індивідуальна чи групова профілактична робота, мета якої – здійснення безпосереднього психологічного впливу на особистість неповнолітнього за участі працівників КМСД, родичів, громади. Така робота може тривати досить довго, чим і пояснюється відносно невелика кількість учасників формульованого експерименту.

Особа, що проводить профілактичну роботу має налагодити та постійно підтримувати зв'язки з різноманітними соціальними організаціями, які можуть надавати допомогу у вигляді залучення неповнолітніх до соці-

льно-корисної праці, різних спортивних гуртків та секцій, творчих гуртків та ін.

Висновки. Виправлення педагогічно занедбаних дітей не можливе без проведення спеціальної роботи, мета якої – суттєве підвищення рівня мовного розвитку, оволодіння поняттями моралі, розвиток інтелекту, зокрема емоційного, логічного мислення й здатності до рефлексії власної поведінки.

1. Запорожець А. В. Труды Е. А. Аркина по проблемам развития и воспитания ребенка-дошкольника / А. В. Запорожець, В. В. Давыдов. –

М., 1967. – 112 с. 2. Джиббс Д. Моральная зрелость: диагностика развития социоморальной рефлексии / Д. Джиббс, К. Бэзінджер, Д. Фуллер // Развитие личности. – 1997. – № 1. – С. 138-153. 3. Наседкин А. Д. Язык как средство формирования мысли // Язык и мышление / А. Д. Наседкин. – М.: Просвещение, 1967. – 263 с. 4. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Питер, 2000. – 656 с. 5. Ростомова Л. М. Особенности переживания провинности несовершеннолетними, склонными к правонарушениям: Автореф. дис. ... канд. психол. наук; 19.00.06 – юридическая психология. – К., 2010. – 17 с. 6. Хвостов А. А. Диагностика индивидуальной морали: проблемы и перспективы / А. А. Хвостов // Развитие личности. – 1998. – № 3-4. – С. 62-72.

Надійшла до редколегії

Л. Терлецька, канд. психол. наук, доц.

СЕНСОРНЕ УСВІДОМЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО САМОПІЗНАННЯ НА ШЛЯХУ ДО ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано підходи різних шкіл тілесної психології до процесу сенсорного усвідомлення як основи самопізнання на шляху до становлення особистості.

There have been analysis the approaches of different bodily psychology schools as for the process of sensory awareness what basis of self-knowledge as way to personality formation.

Актуальність дослідження. Ще у XIX ст. І. М. Сеченов писав про те, що емоційна сфера людини пов'язана з певним "темним м'язовим почуттям". Саме спостереження за подібного роду недиференційованими соматичними відчуттями, що є тілесною проекцією підсвідомих (витиснутих) бажань і думок, за їх спонтанною динамікою і лежить в основі методик сенсорного усвідомлення.

Повний контакт людини зі своїми почуттями представляється як усвідомлення нею усього спектра тілесних відчуттів, що пов'язані з емоціями. Як пише О. Д. Хомська (1987), чим більше емоція усвідомлюється, тим більше можливості нею керувати. Тому навичка самоспостереження, відстеження тілесних відчуттів є інструментом керування не тільки увагою, але й емоціями. З одного боку, це вміння людини бути цілком захопленою своїм безпосереднім чуттєвим досвідом, перебувати в стані "тут і зараз". З іншого боку, це навичка відстеження емоцій, за допомогою якої можна домогтися дисоціації усвідомлення – відокремити усвідомлення власного "Я" (самоусвідомлення) від усвідомлення емоції і тим самим погасити її.

Метою нашого дослідження виступає порівняльний аналіз тілесно-орієнтованих психологічних технологій, спрямованих на розвиток сенсорного усвідомлення як первісного джерела самопізнання особистості.

У тілесно-орієнтованій психології і психотерапії велика увага приділяється технологіям роботи з тілесними відчуттями. І "стан усвідомлення" за М. Фельденкрайзом, і стан "тілесної екзистенції" (С. Келеман), і стан усвідомленості і "присутності" (Р. Курц), і стан "сенсорного усвідомлення" (Ш. Селвер, Ч. Брукс), по суті, є правопівкульним, "дитячим" станом поверхневого кінестетичного трансю [1, 2, 7]. Саме цей стан і є, на нашу думку, основним інструментом тілесної психотерапії.

Сутність методів складає ніби то діалог свідомості і підсвідомості, передатною ланкою в якому, носієм інформації служать тілесні або сенсорні відчуття. Так, техніка "фокусування" за Ю. Джендліном [5] включає спостереження за відчуттями тіла і виділення серед них комплексу відчуттів, що пов'язані з актуальною психологічною проблемою – "тілесне відчуття проблеми"; безоцінне прийняття цього відчуття; діалог з ним, що включає словесно проговорені запитання і тілесно сформульовані відповіді. Останні мають на увазі дбайливе спостереження за відчуттями (не змінюючи нічого активно у власному стані) до появи виразної тілесної динаміки, що на свідомому рівні приносить нову точку зору на проблему чи ж її безпосереднє вирішення (Pettinati, 2002).

Подібний спосіб рішення психологічних проблем являє собою не тільки спосіб невербальної комунікації з підсвідомістю, але ще і рецепт боротьби з надлишковим "міркуванням" (гіперрефлексією, за В. Франклом) шляхом переключення уваги на тілесні відчуття. Потрібно підкреслити, що це аж ніяк не зміна теми міркувань, а переміщення фокуса усвідомлення на інші процеси, що пов'язані з тією ж проблемою, з тими ж думками, що і раніше, тільки вираженими не словесно, а тілесно. Іншими словами, не просто банальне відволікання уваги від хворобливої проблеми, а її осмислення з іншої сторони, альтернативним способом, щоб тим самим задіяти інші ділянки мозку.

Психофізіологічний "рецепт" сенсорного усвідомлення – спрямованість уваги в основному на правопівкульну активність, у той час як лівопівкульна активність пов'язана з якою-небудь монотонною, частково автоматичною діяльністю. Можна сказати, що навичка самоспостереження являє собою основу самоконтролю у всіх сферах психіки і тілесності, доступних для саморегуляції. Особливо важливо врахувати, що тілесне усвідомлення переслідує дві цілі: крім вищеописаного контролю емоцій, це ще і навичка контролю стану свідомості. Навичка постійного самоусвідомлення (доречно привести вираження Г. І. Гурджієва "пам'ятати себе" як принцип особистісного зростання), спостереження за протіканням власних психічних процесів як би "на периферії" свідомості. Саме ця навичка і дає можливість певною мірою керувати свідомістю. Зокрема, у випадку напливу нав'язливих негативних думок, затримуючих потік свідомості, зупиняти його за допомогою переключення уваги, направляючи її на тілесні відчуття.

У методі "чуттєвого усвідомлення" (sensory awareness) за Ш. Селвер і Ч. Бруксом [3] такі техніки також посідають провідне місце. Власне, роботи цих авторів спиралися на метод Е. Гіндлера (ученицею якої була Ш. Селвер), названий згодом терапією, що заснована на русі і розслабленні. Основа подібних підходів – самоспостереження, вивчення власного тіла, виявлення й усунення ділянок застійної м'язової напруги і побічно – пов'язаних з ними психологічних стереотипів. Таким чином, чуттєве усвідомлення має на увазі в першу чергу усвідомлення кінестетичних відчуттів.

Чуттєве усвідомлення – це процес навчання, що стикається з нашими тілами і почуттями, зі здібностями, які ми мали, будучи дітьми, але загубили під час формального навчання. Робота чуттєвого усвідомлення фокусується на безпосередньому сприйнятті, науцінній відрізнятті власні відчуття і почуття від культурно і соціально